

CONCERNING D. BROUND'S PAPER

Different aspects of evidence given by Dion Chrisostom's who visited Olbia in summer, 97 A. D. are considered. It is noted that this evidence, first of all, depicts the view of Dion himself. But its context permits making a number of conclusions as to the town «barbarization» and significance of trade in its life. The author's viewpoint is suggested concerning D. Bround's conclusions on a possibility of the Olbian «Tavrosocythian» conflict because of the salt sources.

Одержано 12.09.90

БОРОТЬБА ЗА «КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ» У 1155—1175 рр.: РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНА СФЕРА

Я. Пеленський

Стаття присвячена одному з найдраматичніших процесів історії Давньої Русі другої половини XII ст.

Боротьба за «Київську спадщину» у релігійно-церковній сфері розпочалася за часів князювання Андрія Боголюбського; особливо велике значення для розуміння цих процесів давньоруської історії має період з 1155 по 1175 рр.¹ Нижче ми наводимо список найголовніших подій, що сталися у цей період.

1. Вивезення ікони Благословенної Божої Матері з Вишгорода (Київська земля) та встановлення її у Ростовській землі, у місті Володимирі.

2. Зростання ролі міста Володимира у церковному житті Русі, шляхом побудови там визначних церков.

3. Формулювання Володимирської релігійно-ідеологічної програми.

4. Спроба Андрія Боголюбського встановити у Володимирі незалежного митрополита (1166—1167 рр.).

5. Захоплення Києва у 1169 р.

6. Засудження та страта Феодора (1169 р.).

7. Друга військова кампанія біля Києва (1173 р.) та опис її у Київському літописі.

8. Включення до Київського літопису Повісті про вбивство Андрія Боголюбського.

Для того, щоб усе це проаналізувати, нам необхідно коротко викласти найголовніші історичні події того часу. Князювання Андрія Боголюбського у його родовому Ростовсько-Суздальсько-Володимирському уділі можна, для зручності, умовно поділити на два періоди: з 1157 по 1167 рр. та з 1168 по 1175 рр. У перший період його зусилля були спрямовані на розвиток та збільшення території Північно-Східної Русі. Тоді Андрій Боголюбський не брав активної участі у київських справах, але потім він рішуче взявся за підкорення Києва Володимирському князівству, навіть й до свого князювання у Ростовсько-Суздальсько-Володимирському уділі він намагався втручатись у київські справи, коли допомагав своєму батькові, Юрію Долгорукому. Тоді, в 1149—1155 рр., вони з батьком доклали чимало зусиль, щоб заволодіти київським сто-

¹ Найновіші дослідження життя Андрія Боголюбського та деякі аспекти його церковної політики, а також література є у роботах: *Hurwitz E. Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and Myth.*—Florence, 1980; *Vodoff W. Un parti theocratique dans la Russie du XII siecle*// *Cahiers de civilization medievale.*—17.—1974.—N 3.—P. 193—215.

лом. Проте, сам Андрій Боголюбський не дуже хотів стати київським князем. Навіть тоді, коли Юрієм Долгоруким був виданий йому Вишгород у 1155 р. (це давало можливість Андрію Боголюбському стати одним з наступних київських князів), він не скористався з цієї можливості, а залишив Вишгород заради князування у Суздальській землі. Приймаючи таке рішення, Андрій Боголюбський порушив священну традицію. Ніколи раніше обіцання наслідувати трон (чи стіл) у Києві так рішуче не відкидали².

Найголовнішою подією в релігійно-церковному житті тих часів, пов'язаною з Андрієм Боголюбським, є вивезення ним у 1155 р. з Вишгорода ікони Священної Божої Матері та встановлення її у Ростовсько-Суздальській землі. (Ця ікона відіграла найвизначнішу роль у Російській історії; там її називають «Іконою Володимирської Божої Матері»)³. Цей вчинок Андрія Боголюбського був записаний у двох літописах: у Київському, що є складовою частиною Іпатіївського зводу та у Суздальсько-Володимирському, який входить до Лаврентіївського зводу.

Київський літопис

Того ж року (1155) князь Андрій вийшов від свого батька з Вишгорода до Суздаля без його дозволу. Андрій забрав з Вишгорода ікону Святої Божої Матері, яка була привезена з Царєграда на тому ж кораблі, що й ікона Святої Пирогощи. І він узяв її, оздоблену золотом, вагою 30 гривень, окрім срібла, та дорогоцінним камінням, а також величезними діамантами. Андрій встановив ікону у своїй церкві Божої Матері у Володимирі⁴.

Суздальсько-Володимирський літопис

Того ж року князь Андрій вийшов від свого батька до Суздаля та забрав із собою ікону Святої Божої Матері, яка була привезена разом з іконою Пирогощи з Царєграда на одному кораблі. І він узяв її, оздоблену золотом, вагою 30 гривень, окрім срібла, та дорогоцінним камінням, а також величезними діамантами й встановив ікону в своїй церкві у Володимирі⁵.

Коли ми порівнюємо ці тексти, то знайдемо очевидні повтори, але також й помітимо суттєві відмінності у ставленні до вчинків Андрія Боголюбського. Згідно з Київським літописом, Андрій Боголюбський діяв незаконно, та навіть безчесно: він залишив Вишгород без дозволу свого батька, та захопивши із собою ікону. В Суздальсько-Володимирському літописі не згадується про непослух Андрія батькові та вилучення ікони з Вишгорода, тому в ньому немає й згадки про будь-які нечесні або неправедні вчинки князя Андрія.

Різниця в описах обох джерел, по суті, відбиває неоднакове ставлення авторів літописів до Андрія Боголюбського та його політики щодо Києва. Цю відмінність не помітили історики, які працювали над давньоруськими літописами, що призвело зрештою до невірних висновків⁶. Так, Суздальсько-Володимирський літопис, описуючи князування Андрія, дає загалом позитивну оцінку його діяльності. З іншого боку, Київський же відверто критично ставиться до Андрія та його політики щодо Києва; там навіть є позитивна оцінка вбивства Андрія (Повість про вбивство Андрія Боголюбського).

² Hurwitz E. Op. cit.— P. 12.

³ Det. d'us.: Müller D. Legends of the Icon of Our Lady of Vladimir // A Study of the Development of Muscovite National Consciousness.— Speculum 43.—1968.— N 4.— P. 657—670; Ebbinghaus A. Andrej Boroljubskij und die Cottesmutter von Vladimir // Russia Mediaevalis.—1987.—6.— N 1.— P. 157—183.

⁴ ПСРЛ.— 1908—1962.— Т. 2.— Стб. 482; Лихачов О. П. «Іпатіївський літопис». Исследовательские материалы для «Словаря книжников и книжности Древней Руси» (Древнерусские летописи и хроники). // ТОДРЛ.— 1985.— Т. 39.— С. 123—128.

⁵ ПСРЛ.— 1926 (1962).— Т. 1.— Стб. 346; Див.: Лимонов Ю. А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси.— Л., 1967; Лурье Я. С. «Лаврентиевская летопись» // ТОДРЛ.— 1985.— Т. 39.— С. 128—131.

⁶ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 / Its Significance for the Succession to Kievan Rus // Harvard Ukrainian Studies.—1987.— Т. 2.— N 3/4.— P. 303—316.

Звинувачення Андрія Боголюбського у незаконному вчинку — взяття ікони Благословенної Божої Матері з Вишгорода та встановлення її у Ростовсько-Суздальській землі, солідно обгрунтовано. Для виправдання цього вчинку князя Андрія, була написана спеціальна «ідеологічна» повість про взяття ікони Благословенної Божої Матері та переміщення її до Ростовсько-Суздальської землі. У ній йшлося про чудеса Володимирської ікони Божої Матері. Вона під назвою «Сказание о чудесах Владимирской иконы Божией Матери» і була написана за часів Андрія Боголюбського або одразу ж після його смерті (у період між 1164 та 1185 рр., згідно з оцінками В. О. Ключевського та М. М. Вороніна). Автор цієї роботи вважає, що означену вище повість створено у період між 1164 та 1168 рр., до захоплення Києва у 1169 р.⁷ Ось що там написано: «Князь Андрій хотів стати князем у землі Ростовській. Він почав розпитувати, де зберігаються священні ікони. Йому розповіли, що ікона Благословенної Божої Матері у Вишгородському монастирі тричі сходила із встановленого для неї місця. Одного разу віруючі прийшли до церкви й побачили, що ікона знаходиться посередині церкви Божої; вони встановили її на місце. Іншого разу вони побачили, що лице Божої Матері повернуто до вітваря. Тоді віруючі сказали: «Вона бажає перейти до самого вітваря». І вони встановили ікону за столом вітваря. Третього разу вони побачили, що ікона стоїть поруч із столом вітваря; і лише тоді ікона сотворила перед віруючими багато чудес. Коли князю Андрію стало відомо про чудеса ікони Благословенної Божої Матері, то він надзвичайно зрадів і пішов до церкви Божої. Він почав розшукувати ікону Благословенної Божої Матері серед інших ікон. Ікона Благословенної Божої Матері була встановлена вище всіх інших ікон. Коли князь Андрій побачив її, то впав на коліна й почав молитися: «О, Найсвятіша Священна Діва та Матір нашого Господа Ісуса Христа, Ти будеш моєю заступницею у землі Ростовській. Зійди ж зі свого місця та прийди до новонавернених людей Твоїх, щоб це сталося згідно з волею Твоею». І він забрав ікону Благословенної Божої Матері й пішов у землю Ростовську. І забрав із собою кількох священників»⁸.

У цій розповіді (окремій легенді) ми бачимо нову інтерпретацію подій, пов'язаних із взяттям ікони Благословенної Божої Матері та встановлення її у землі Ростовській. Там наголошується, що іконі не подобалося перебування у Київській землі⁹. Отже, сама свята ікона бажала переміщення її у Ростовську землю, й Андрій Боголюбський лише виконав її побажання. Згідно з повістю, Київська земля не тільки не могла вже бути місцем перебування чудотворної ікони, а й втратила своє священство у православній церкві Божій; тепер все священство православ'я перейшло до Ростовсько-Суздальської землі, до міста Володимира. Ми можемо стверджувати, що цей уривок, та й уся повість — мають відверто антикиївське (а не антивізантійське) спрямування і йдуть у руслі ідеолого-політичної програми Андрія Боголюбського¹⁰.

З точки зору Боголюбського та його оточення Київ і Київська земля вже не мали відношення до майбутньої долі Руської держави. Пройде багато часу, поки московські князі стануть виявляти претензії до «Київської спадщини». Це станеться у XVI ст., коли у політичне мислення правителів Московської держави увійде інша інтерпретація наведених вище подій (переміщення ікони Благословенної Божої Матері із Київської землі до Володимира). Так, на початку 1560-х років буде видана «Книга степенная» під редагуванням митрополита Макарія, де буде сказано: священна ікона була спочатку перевезена із Константинополя до Києва. Там вона була встановлена у Вишгородському Діво-

⁷ *Сказание о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери* // ЧОЛДП. — 1878. — 30. — С. 1—43; *Воронин Н. Н.* Из истории русско-византийской церковной борьбы в XII в. // ВВ. — 1965. — 26. — С. 190—218; *Hurwitz E.* Op. cit. — P. 54—59.

⁸ *Hurwitz E.* Op. cit. — P. 56.

⁹ Там же.

¹⁰ *Воронин Н. Н.* Из истории русско-византийской ... — С. 190—218.

чому Монастирі, а звідти її забрав Андрій Боголюбський, без згоди на те свого батька. Батько Андрія Боголюбського не давав згоди на це переміщення святої ікони, бо «піддався намовлянням підступного Кучковича». Згодом саме Кучкович (чи Кучковичі) були найголовнішими учасниками й виконавцями вбивства Андрія Боголюбського¹¹.

Розбудова нової столиці Ростовсько-Суздальської землі — Володимира, особливо грандіозна програма зведення нових церков, з метою сприяти збільшенню ролі цього міста, хронологічно пов'язана з першим періодом князювання Андрія Боголюбського (1157—1167 рр.). Саме тут і починається другий етап боротьби за «Київську спадщину» у релігійно-церковній сфері. Програма зведення церков, яка відзначалася своїм розмахом та величезними фінансовими затратами, розпочалась майже з перших днів князювання Андрія Боголюбського у Ростовсько-Суздальській землі¹². Місто Володимир почало розбудовуватися, були зведені нові кріпосні стіни, у тому числі й Золоті Ворота (на зразок Золотих Воріт Києва чи Константинополя або ж обох цих споруд)¹³. У період між 1158 та 1160 рр. Андрій Боголюбський сприяв спорудженню прославленої церкви Володимирської Матері Божої «з п'ятьма банями, оздобленими золотом», що була присвячена Пречистій, й оздобив церкву різними коштовностями¹⁴. За часів князя Андрія була збудована й церква (чи каплиця) біля Золотих Воріт Володимира: її будівництво було закінчене й вона була освячена у 1164 р.¹⁵ Тоді ж було завершено й будівництво церкви Христа Спасителя (розпочате Юрієм Долгоруким) та церкви Покрова на р. Нерлі (1165—1166 рр.)¹⁶. І, нарешті, на початку 1160-х років, князь Андрій збудував нове місто, другу свою резиденцію, яка носила символічне ім'я Боголюбове.

Розбудова нового міста Володимира, особливо великі зусилля по зведенню нових церков, входили складовою частиною до програми Андрія Боголюбського: не тільки створити нову столицю й релігійний центр Русі, а й поставити замість Києва Володимир, як найбільш священне місто Русі, тобто знищити «міф про Київ із золотими банями храмів»¹⁷.

Слід згадати величезні зусилля і значні кошти, які вклав Андрій Боголюбський у свою ідеологічну програму, створену у 1160-і роки. Саме тоді були написані трактати Боголюбського циклу за тематично-ідеологічним напрямом, вказаним князем Андрієм. Мета цих трактатів: підтвердити справедливість своєї позиції та важливість Ростовсько-Суздальської землі (особливо міста Володимира), як священних для православ'я земель, що мають свої церковні традиції. Найважливішим з нових культів, що шанувалися у Володимирі, було особливе шанування та поклоніння Пречистій Божій Матері. Це дістало своє відображен-

¹¹ ПСРЛ, 21. — 1908. — 1 — С. 230—232. Опис подій, пов'язаних із взяттям ікони Пречистої Божої Матері із Київської землі та встановленням її у Володимирі, де наголошується про порушення законів Андрієм Боголюбським, про «чудеса ікони у Боголюбіві» та про «намовляння підступних Кучковичів», є у невеликому творі «Сказание». У ньому розповідається про життя й діяльність Андрія Боголюбського і він входить до окремої книги з назвою «А се князя русские». Остання була включена й у «Кодекс Археографической Комиссии» (№ 240), перед Першим Новгородським літописом (ред. А. Н. Насонова, «Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов» — Москва — Ленінград, 1950. — С. 467). Текст повісті «А се князя русские» був складений раніше, аніж середина XV ст.

¹² Найважливіший внесок у дослідження архітектури й мистецтва Суздальсько-Володимирської землі (у наші часи) зробив М. М. Воронін. Див.: Воронін Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV веков. — М., 1961 р.; Воронін Н. Н. Владимир, Боголюбове, Суздаль, Юрьев-Польский: Спутник по городам Владимирской области. — 2-е изд. — М., 1965; Воронін Н. Н. Владимир-Суздальская земля в X—XII в. // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 5—6/1193.

¹³ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 348; ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 491. Див. також книгу М. М. Вороніна «Зодчество...» — С. 128—148.

¹⁴ Там же.

¹⁵ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 351.

¹⁶ Hurwitz E. Op. cit. — Р. 14.

¹⁷ Містичний погляд на Київ із «золотими банями» зберігався в українській культурі та політичній ідеології навіть у XX ст. Див.: Pritsak O. «Kiev and All of Rus»: The Fate of a Sacral Idea // HUS. — 10. — 1986. — N 3/4. — P. 279—300.

ня у вже згадуваній раніше повісті «Сказание о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери»¹⁸. Там описані десять різних чудес ікони Пречистої, причому майже всі вони безпосередньо пов'язані з Андрієм Боголюбським і містом Володимиром. Перше з них — чудесний порятунок його провідника у річці Вазузі. Інші чудеса ікони стосувалися князя, а саме: врятування князя Андрія, коли кінь під ним раптом перестав підкорятись узді, спасіння одного жителя міста Володимира від жахливої хвороби, схожої на пропасницю. Деякі чудеса траплялись у відповідь на молитви князя Андрія (щасливі пологи у його дружини та врятування 12 володимирців, символічно пов'язане із 12 Апостолами Ісуса Христа, коли раптом завалилися ворота міста). Інші чудеса ікони відносяться до різних районів Східної Русі, одне з них — у місті Переяславі, на півдні, та у Твері; проте жодне не пов'язане з Київською землею. Раніше, у вступі до «Сказання о чудесах...» згадувались деякі чудеса ікони, що сталися задовго до переносу її на північ, а тепер жодне з них не згадувалося.

Обожнювання Володимирської Пречистої значно посилилося після 1165 р., коли вперше був встановлений день святкування Пречистої — свято Покрова — 1 жовтня¹⁹. Для ідеологічної підтримки, під наглядом князя Андрія, володимирські книжники-церковники написали два додаткових трактати: «Проложное сказание» і «Служба», в яких наголошувалося про священство одягу Пречистої та її виняткову духовну силу²⁰.

Тексти, пов'язані з обожнюванням Покрова, відсутні у Київських літописах і традиціях. Вони написані, щоб підкреслити особливу роль Ростовсько-Суздальської землі та міста Володимира, як священних для православ'я. Таке подвійне обожнювання одягу Пречистої та її ікони служили для виправдання особливого церковного значення міста Володимира.

Для піднесення Ростово-Суздальсько-Володимирської землі до рангу «нового центру Русі» треба було ввести й культ місцевих святих. Щоб досягти цієї мети, була написана «ідеологічна робота» під наглядом Андрія Боголюбського — «Життя Леонтія Ростовського» (завершена на початку 1160-х років, але перед 1164 р.)²¹. У ній освячувався Андрій Боголюбський і місто Ростов, причому, наголошувалося: князь Андрій походить з роду Мономахів, з роду Рюриківичів (син Великого князя Юрія Долгорукого, внук Володимира)²². Таким чином, підтверджувався законний статус князя Андрія без згадки про Київську землю у ті часи, коли було важко довести правомірність його домагань на Київський престол.

Найскладнішим та суперечливим з усього Боголюбівського циклу є трактат «Сказание о победе над болгарами» (1164 р.), який пов'язаний із святом Спасителя (1 серпня)²³. Правда, не всі дослідники погоджуються з тим, що цей трактат написано за часів князя Андрія, у

¹⁸ Див. примітки 7, 13.

¹⁹ Hurwitz E. Op. cit.— P. 59.

²⁰ Hurwitz E. Op. cit.— P. 69—78; Воронин Н. Н. Из истории...— С. 208—218.

²¹ Перший детальний аналіз трактату «Житие Леонтия Ростовского» дав В. О. Ключевський: «Древнерусские жития святых как исторический источник». М. М. Воронин глибоко дослідив це питання і дійшов висновку: трактат був написаний на початку 1160-х років. Автор цієї роботи згоджується з М. М. Вороніним (див. книгу «Житие Леонтия Ростовского» і Візантійсько-русские отношения второй половины XII в.» // ВВ.— 1963.— 23.— С. 23—46); Останні результати у цьому питанні та текст трактату див.: Hurwitz E. Op. cit.— P. 79—84, 94, 95.

²² Hurwitz E. Op. cit.— P. 95.

²³ Спочатку текст «Сказання о победе над болгарами» (1164) входив як складова частина «Сказання о чудесах Владимирской Иконы Божией Матери» у книгу Милотина «Четьи-Минени». Ця книга, на думку В. О. Ключевського, була написана у середині XVII ст. («Сказание о чудесах» // ЧОЛДП.— 1878.— 30.— С. 10, 21—26). Більш повний та кращий текст цього «Сказання» є у рукописі XVI ст. «Сборник», що зберігається у музеї Ярославля. Його назва: «Сказание о благодати Божией на князя Андрея». Див. також: Забелин И. Е. Следы литературного труда Андрея Боголюбского // АИЗ.— 1895.— 2—3.— С. 37—49.

період між 1164 та 1174 рр.²⁴ Деякі дані цього трактату просто переписані з Лаврентіївського літопису за 1164 р. під назвою «Сказание о победе над болгарами»²⁵. Там описана битва з болгарами, яка завершилася перемогою Андрія Боголюбського, причому, зумовлено чудовим втручанням, на думку автора трактату, ікони Володимирської Божої Матері. Ікона перебувала на полі битви, а потім повернулася до «церкви Володимирської Пречистої із золотими банями». У короткому літописному тексті перемога над болгарами характеризується як «локальна битва, де перемогли воїни із Володимира». У «Сказанні» ця перемога порівнюється з військовою кампанією візантійського імператора Мануїла I (Комнена) проти сарацинів і наголошується на існуванні близьких стосунків між князем Андрієм і візантійським імператором. Далі мовиться, що свято Спасителя було урочисто відкрито Андрієм Боголюбським та імператором Мануїлом «за наказом патріарха Луки та митрополита усїєї Русі Костянтина, а також Нестора, єпископа ростовського»²⁶.

У дослідників трактату завжди виникали труднощі, коли вони намагалися з'ясувати, в чому полягають зв'язки між Візантією та Ростовською землею та анахронічне посилання на єпископа Нестора. Здивувало дослідників також позитивне ставлення до київського митрополита Костянтина, бо саме проти київського релігійно-культурного центру вів боротьбу на «ідеологічному та політичному фронтах» Андрій Боголюбський. Згадування імен митрополита Костянтина, який прибув до Києва у 1168 р. і патріарха Луки (Хрисобергеса) стає зрозумілим після аналізу історичної ситуації тих часів. Так, після відмови патріарха Луки затвердити (на прохання Андрія Боголюбського) незалежного митрополита володимирського, який підпорядковувався б Константинополю, а не Києву, сталася й інша подія. Йдеться про страту у 1169 р. Феодора, кандидата князя Андрія на посаду митрополита Володимира, за наказом київського митрополита Костянтина. Це трапилося у тому ж році, після захоплення Києва у березні військами Андрія Боголюбського.

Можна припустити, що «Сказание о победе над болгарами» (1164) написано в останні місяці 1169 р. або ж на початку 1170 р. Хоча Боголюбському й вдалося стати на деякий час правителем Києва (1169—1171 рр.), йому довелося підкоритися вимогам візантійського патріархату та київського митрополита. М. М. Воронін неправильно зрозумів увесь набір трактатів за часів Андрія Боголюбського і зокрема «Сказание о победе над болгарами», коли вважав їх «антивізантійськими»²⁷. Насправді вони мали на меті лише «підтвердження статусу Володимирської землі», як вірно наголошує Ігор Шевченко²⁸. Тож головна мета трактатів була — освятити землю Володимирську та довести справедливості її претензій на святість у межах усїєї землі Руської, щоб замінити Київ, як центр Русі²⁹.

Намагання Андрія Боголюбського встановити у Ростовській землі незалежного від Києва митрополита, підпорядкованого лише Константи-

²⁴ Див. також: Воронин Н. Н. «Сказание о победе над болгарами» 1164 г. и праздник Спаса // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. — М., 1963. — С. 88—92; Peienski J. Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438—1560 s) (The Hague and Paris, 1974.) — P. 144—149; Hurwitz E. Op. cit. — P. 60—68 (reprint of the text, P. 90—91).

²⁵ ПСРЛ, I (1926/1962), стб. 352—353.

²⁶ Існує й переклад автора цієї роботи цього фрагменту «Сказання».

²⁷ Див. праці М. М. Вороніна (посилання 7, 21, 24).

²⁸ Sevchenko I. Russo-Byzantine Relations after the Eleventh Century // Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford, 5—10 September 1966) — London, 1967/1978. — P. 95—96.

²⁹ У своєму аналізі автор не розглядає твердження з цього трактату, що свято Спасителя було інагуровано присутністю князя Андрія «сина Юрія (Долгорукого), онука Володимира Мономаха, царя та князя усїєї Русі» (Hurwitz E. Op. cit.), оскільки це твердження є звичайним перебільшенням, написаним у XVI ст. У трактаті «Житие Леонтия Ростовского» також наводяться згадані перебільшення, але у фамільярній манері: «син Великого князя Юрія (Долгорукого) та онук Володимира» (Hurwitz E. Op. cit. — P. 95).

нополю, було найбільшим викликом у всій його боротьбі за «Київську спадщину». Частково реконструювати зусилля князя Андрія можна, коли ознайомитися з текстом перекладу листа патріарха Луки (Христорбергеса) до Андрія Боголюбського. Лист є відповіддю патріарха на послання князя Андрія, яке не збереглося³⁰. Оскільки дата написання листа відсутня, то дослідники намагалися обчислити її, аналізуючи контекст і хронологію подій, згадуваних у листі (це допомогло б установити, коли саме князь Андрій намагався поставити незалежного митрополита у Володимирі)³¹. Останні дані переконують, що лист патріарха написано у період між 1166 та 1168 рр.³² Патріарх повинен був відповісти на послання князя Андрія, бо нещодавно у Ростовсько-Суздальській землі завершилося будівництво кількох визначних церков і ця земля швидко розширювала свій вплив на події у всій Русі. Такі головні аргументи князя Андрія Боголюбського у посланні до патріарха: Отож, послання написане не раніше 1166 р. Автор переконаний, що лист патріарха написано напередодні захоплення Києва у березні 1169 р., бо саме негативне ставлення патріарха до створення незалежного церковного центру змусило, очевидно, Боголюбського розпочати київську кампанію, а до неї він мав ретельно підготуватися. Напевно, Боголюбський отримав відповідь від патріарха не пізніше літа 1168 р.

Як видно з листа патріарха, прохання Андрія Боголюбського встановити нового митрополита у Володимирі, незалежно від Києва, й утвердити кандидата на цю посаду «владику Феодора», рішуче відхилено на тій основі, що місто Володимир не можна навіть відокремити від «юрисдикції» ростовсько-суздальського єпископства. Патріарх посилався на канонічний закон, який встановлював єпископство або ж митрополита³³. Однак справжньою причиною відмови була вірність традиційній візантійській доктрині: служіння митрополита мало проходити у єдиній державі — Русі з єдиною церквою Христовою³⁴. Отже, об'єктивно посилення патріарха на доктрину Візантії допомагало князям півдня Русі, які виступали проти Андрія Боголюбського. Пізніше, після монгольської навали та падіння Візантійської імперії, ця доктрина буде допомагати спочатку Володимирі, а потім і Москві у боротьбі за право називатися «місцем перебування митрополита усїєї Русі» і стати спадкоємцями Києва³⁵. Єдина поступка патріарха князю Андрію — дозвіл ростовсько-суздальському єпископу розпочати служіння у місті Володимирі, а князю цього було замало. Щодо конфлікту Боголюбського з єпископом ростово-суздальським Леоном патріарх зайняв нейтральну позицію. Він відповів князю, що остаточним суддею у церковних питаннях у межах усїєї Русі є митрополит усїєї Русі, тобто київський, а найголовнішим князем усїєї Русі є князь київський, який повинен вирішувати спірні питання. Інакше кажучи, церковна й світська політика патріарха не відповідала інтересам Андрія Боголюбського.

Дослідники поки що розходяться у питанні, яке саме значення мала для Андрія Боголюбського відмова патріарха. Звичайно вважається,

³⁰ Текст перекладу послання Луки Христорбергеса до князя Андрія Боголюбського із церковно-слов'янської мови на російську був опублікований митрополитом Макарієм у книзі: «История русской церкви». — (1888/1968). — Т. 3. — С. 298—300; та А. С. Павловим у книзі «Русская историческая библиотека» (далі РИБ), вид. 2-е. — 1908. — Т. 6. — С. 63—68, з «Доповненнями» із Літопису Нікона (с. 68—76). Останнє джерело треба приймати із застереженням, бо воно написане у XVI ст.

³¹ *Більшість* дослідників вважає, що лист був написаний на початку 1160-х років (Павлов, РИБ, вид. 2-е. — 1908. — Т. 6. — С. 63—64); М. М. Воронін вважає, що він був написаний у 1169 р.

³² *Vodoff W.* Op. cit. — P. 193—215, especially p. 197—199.

³³ *Гурвіц* вважає, що патріарх Лука посилався на XII Канон, Ради Халкедонів: *Council of Chalcedon (Prince Andrej Bogoljubskij)*. — P. 31.

³⁴ *Детальний* аналіз візантійської доктрини та візантійсько-руських відносин у XIV ст. див.: *Mejendorff J.* Byzantium and Rise of Russia. — Cambridge, 1981. — P. 73—96; *Obolensky L.* Byzantium, Kiev, and Moscow: A Study in Ecclesiastical Relations// *Dumbarton Oaks Papers*. — 1957. — 11. — P. 21—78.

³⁵ *Детальне* викладення візантійської доктрини про «єдину Русь» є у патріарха Антонія (на Синоді 1389 р.); на англійську мову цей твір переклав Д. Мейендорф.

що його послання відбиває антиволодимирські антируські гегемоністські імперські тенденції та реакцію на це з боку Візантії³⁶. Проте з листа патріарха й з аналізу літописів тих часів ми робимо такий висновок: Андрій Боголюбський не бажав ускладнювати стосунки з Візантією. Навпаки, посилаючи листа патріархові, він безпосередньо звертався до візантійських можновладців, обминаючи київську владу. На той час місце київського митрополита було вільним, бо скінчилося служіння митрополита Іоанна IV (1164—1166 рр.), а новий митрополит київський Костянтин (II) прибув до Києва лише у 1168 р.³⁷ Зрозуміло, що Андрій Боголюбський хотів стати головним на Русі партнером патріарха та візантійського імператора.

Політична поразка Андрія Боголюбського змусила його перебудувати свою стратегію у боротьбі за зверхність на Русі. Він мав перед собою у 1169 р. дві можливості: 1) продовжувати існуючу політичну традицію й керувати Києвом та всією Руссю з Києва, як це зробив його батько, Юрій Долгорукий та інші князі; 2) знищити Київ, як центр політичної та церковної влади і підпорядкувати його Володимирі, новій столиці землі Руської. Проведення Андрієм київської кампанії і захоплення Києва у 1169 р., утвердження на київському столі брата Гліба, який тепер став залежним від нього, показує, що Андрій Боголюбський обрав другу стратегію для досягнення своєї мети³⁸.

Захоплення Києва Боголюбським було здійснено не тільки заради одержання київського престолу, а й для позбавлення «матері міст руських» статусу святості. Коротко оглянемо події 1169 р. із цим зв'язані³⁹.

Аналізуючи різні джерела, ми приходимо до висновку: 1) було проведено систематичне знищення Києва, як сакрального-політичного центру, бо руйнувалися церкви, монастирі, забиралися ікони, священні книги тощо; 2) у Суздальсько-Володимирському літописі чи «Боголюбському кодексі» від 1177 р. наголошувалося на справедливості знищення Києва із суто релігійної точки зору. Там написано, що Київ та киян було справедливо покарано за негідні вчинки митрополита Костянтина щодо Полікарпа, ігумена Печерського монастиря. Стверджується про величезні гріхи у зв'язку з оголошенням посту в четвер та в п'ятницю, хоча на ці дні випадали визначні церковні свята. У Суздалі були непорозуміння з цього приводу у 1164 р. Автори чи редактори гіпотетичного «Боголюбського кодексу» свідомо перекручують факти, щоб виправдати небувале сплюндровання Києва («такого не було раніше» — напише згодом літописець). Почуття провини за руйнування Києва у 1169 р. присутнє в іншому володимирському «Сказанні», де йдеться про захоплення Києва у 1203 р. іншими руськими князями за вказівкою Всеволода Юрійовича (1176—1212). Там є така фраза: «И сотворилося великое зло в земле Русской, како не было от крещения в Киеве»⁴⁰. Згадка про хрещення у Києві дана для того, щоб ухилитися від факту захоплення Києва 1169 р. й описати лише сплюндровання його у 1203 р.

Тимчасове захоплення Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р. не зміцнило його позицій у боротьбі з київським митрополитом. Після невдачі у встановленні незалежного митрополита у Володимирі (1166—1167 рр.), він здійснив спробу налагодити стосунки з новим митрополитом Києва Костянтином (II), передавши йому «владику Феодора», свого кандидата на митрополита Володимира, на суд. Ці його зусилля знов призвели до політичної поразки, бо новий митрополит Києва віддав наказ спочатку засудити, а потім стратити Феодора влітку 1169 р.

Ми можемо проаналізувати ці події за повідомленнями двох літописів, де згадується, як саме був знищений Феодор: Лаврентіївський літопис за 1169 р. (там є й відредагований опис сплюндровання Києва

³⁶ Voronin N. Andrej Bogoljubskij i Luka Krizoverg.— P. 29—50, especially p. 48—50.

³⁷ Sevčenko I. Op. cit.— P. 95—96.

³⁸ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus. У цій роботі є аналіз обох «Сказаній» та інших історичних проблем.

³⁹ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus.

⁴⁰ ИСРЛ. 1 (1926/1962), стб. 418.

у 1169 р.), та Іпатіївський літопис, з невірною датою (1172 р.)⁴¹, де є й окремий опис захоплення Києва у 1169 р. разом із викладенням інших подій. Там наводиться й конкретне місце страти Феодора — «Песий острів»⁴².

В обох літописах характеристики Феодора надзвичайно негативні, він звинувачується в непокорі та незгоді з митрополитом Київським, а також з князем Андрієм Боголюбським. Ось що пише літописець про злочини та брутальну поведінку Феодора щодо християн Володимира:

«Він забирав усе майно людей, плюндрував села, та вимагав зброю й коней. Багатьох людей він віддавав у рабство, у тюрму, та грабував; причому, не лише селян, а й духовенство, монахів, священників та ігуменів. Деяким людям він голив бороди, волосся на голові, виколював очі та завдавав інших тортур, про які важко навіть писати»⁴³.

Вигнання Феодора з Володимира та із «золотоверхої церкви Пречистої Володимирської Божої Матері» інтерпретувалось як «одне з нових чудес... Господа й Пречистої Володимирської Божої Матері». Засудження та страта Феодора за наказом Костянтина (II) описано у всіх деталях й вражає своєю жорстокістю:

«Митрополит Костянтин наказав, щоб відрізали йому (Феодорові) язик за диявольські вчинки та ересь. Він також наказав, щоб йому відрубали праву руку й осліпили, бо той проклинав Пречисту... Нарешті, за всі свої диявольські вчинки, Феодора-демона вбили»⁴⁴.

Автор підкреслює, що ніколи йому не доводилося читати у джерелах, аж до XVI ст., про такі жорстокі тортури одного церковника за наказом іншого, вищого за рангом; до речі, описувалися найдрібніші подробиці цих знущань.

Андрій Боголюбський віддав свого «протеже» київському митрополиту на суд і кару, бо наштовхнувся на серйозні перепони у реалізації свого задуму — перетворити Володимир у церковний центр усїєї Русі й стати головним князем. Проте справа Феодора зашкодила не тільки Андрієві, а й самому митрополитові Костянтинові — з 1169 р. він більше не згадується у літописах. У період з 1169 по 1182 рр. ми знаходимо лише кілька незначних згадок про нового митрополита усїєї Русі Нікифора (II)⁴⁵. Брак інформації не дозволяє повною мірою проаналізувати стосунки Андрія Боголюбського, Костянтина (II) і патріарха Константинополя в останні роки князювання Боголюбського.

Політика Андрія щодо Києва та Київської Русі не знаходила підтримки серед вищої церковної ієрархії. Наприклад, єпископ Турова, Кирило, найвизначніший інтелектуал — церковник тих часів, дуже критично ставився до Феодора. У трактаті «Житие Праведного Кирилла» засуджується у явній формі Феодор, бо «він поводився нечестиво й був еретиком»⁴⁶. У цьому ж трактаті написано: «Він (Кирило) написав багато послань князеві Андрію Боголюбському з поясненнями із Євангелій, Пророків, де дав коментарі про святкування церковних свят та щодо інших духовних питань»⁴⁷. Кирило написав також відомий твір «Проповедь о душе и теле человека, о нарушении заповедей Божиих, о Воскресении Тела Иисуса Христа, о будущем Суде над людьми и о каре за грехи»⁴⁸, де посилається на притчі Ісуса Христа про ягня та зцілення сліпого. Хоча Кирило ніколи не називав Андрія чи Феодора своїми іменами, але багато дослідників твору вважає: він був спеціально написаний для осуду стосунків між Андрієм і митрополитом київським та втручання Боголюбського у церковні справи. Хоча цей твір

⁴¹ ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 355—357; ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 551.

⁴² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 552.

⁴³ Hurwitz E. Op. cit.— P. 34.

⁴⁴ Op. cit.

⁴⁵ Vodoff W. Op. cit.— P. 208.

⁴⁶ Див. книгу Е. Голубинського «История русской церкви». I, рт (1901/1969).— P. 805.— Фп. 1.

⁴⁷ Op. cit.— P. 442.— Фп. 1.

⁴⁸ Переклад на російську мову й коментар є у книзі «Памятники литературы древней Руси: XII век».— М., 1980.— С. 290—309.

прямо і не засуджує політику Андрія Боголюбського, але у «Житиї» наголошується: «Кирило був дуже критично настроений проти Феодора та Андрія; він вважав, що захоплення священного Києва є великим гріхом перед Богом».

Окрім двох серйозних поразок Андрія Боголюбського у боротьбі за «священство Ростовсько-Суздальської землі» на нього звалилися й інші нещастя. 20 січня 1171 р.⁴⁹ вмирає його брат Гліб, що сидів на київському престолі, і йому доводиться знову підтверджувати свої домагання стати першим князем Русі. Почалася нова боротьба за «Київський престол», що продовжувалася більше двох років. Київська кампанія 1173 р. закінчилася повною невдачею Боголюбського. Друга спроба підкорити Київ виявилася для нього фатальною...

Усі ці події відображені у трьох пов'язаних між собою трактатах, які входять до Київського літопису: 1) початок княжого правління Володимира в Києві⁵⁰; 2) початок княжого правління Романа Ростиславича в Києві⁵¹; 3) «Сказання» без назви, про київську кампанію 1173 р., обсяг якого перевищує перші два трактати⁵².

Боротьба за київський престол розпочалася тоді, коли рід Ростиславичів не погодився із правлінням Боголюбського у Києві й посадив на престолі Володимира Мстиславича, який помер через чотири місяці. У Київському літописі записано: «Андрій був дуже розгніваний тим, що Володимир Мстиславич став князем у Києві й послав йому наказ піти геть із Києва, а Романові Ростиславичу йти до Києва»⁵³. Але й утвердження у Києві Романа Ростиславича (у липні 1171 р.)⁵⁴ й тимчасове підпорядкування міста Ростиславичам було, з точки зору Андрія, рішенням вимушеним. Дуже скоро, обравши зручний привід, Андрій наказав Ростиславичам залишити Київ й призначив князем Києва свого брата Михайла Юрійовича⁵⁵. Цим планом Боголюбського щодо Києва активно протидіяла опозиція князів Ростиславичів та Мстислава Волинського. Їм вдалося захопити Київ і посадити там Рюрика Ростиславича, який був висвячений на княжіння 1 квітня 1172 р.⁵⁶ У Київському літописі є такий коментар: «І увійшов Рюрик у Київ з великою славою й честю та сів на престолі свого батька та діда»⁵⁷.

Андрій прийняв виклик й організував цілу коаліцію із «малих» князів. Тимчасово його підтримали Ольговичі з Чернігова.

У 1173 р. йому вдалося зібрати величезне військо, куди входило 20 князів із своїми дружинами; київський літопис пише, що загальна кількість воїнів досягала 50.000⁵⁸. Отже, влітку й восени 1173 р. величезне військо діяло на Київській землі; але згодом у стані нападаючих розпочалися чвари. Їх залишив Святослав Чернігівський, що істотно ослабило сили загарбників.

Хоча факти боротьби за «Київську спадщину» та кампанію 1173 р. досить детально наведені у Київському літописі, а також у праці Михайла Грушевського⁵⁹, але не досить повно проаналізовано «Сказание» без назви, яке має ідеологічний підтекст. Грушевський зробив лише зауваження, що кампанія 1173 р. у «Сказанні» описана «епічним тоном, у риторичному, помпезному стилі»⁶⁰. Воно винятково важливе для розуміння справжніх мотивів боротьби за «Київську спадщину» й викриття моральної неспроможності Андрія Боголюбського із суто християнської точки зору. Безсумнівно, цей твір є найбільш критичним щодо

⁴⁹ ПСРЛ, 2 (1908/1962) стб. 563—564.

⁵⁰ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 566—568.

⁵¹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 568—572.

⁵² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572—578.

⁵³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 566.

⁵⁴ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 568.

⁵⁵ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 569—570.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України — Руси.— (1905—1954).— Т. 2.— С. 200.

⁵⁷ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 570—571.

⁵⁸ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 573.

⁵⁹ Грушевський М. Історія України — Руси.— Т. 2.— С. 200—202.

⁶⁰ Там же.— С. 201.

Андрія Боголюбського, у порівнянні з іншими тогочасними джерелами.

«Князя Андрія звинувачували в тому, що він переповнився бундючністю та пихатістю, став покладатися лише на людей, світу цього, оточив себе величезним військом...⁶¹ Він впав у пастку заготовлену для нього дияволом, який воює з християнами. Хоча князь Андрій був дуже розумним чоловіком і хоробрим воїном, але втратив свій розум, засліплений гнівом і ненавистю до всіх. З уст його виривалися неподобні слова, які є гріхом перед Господом. Пихатість та гордість приходять до нас від диявола, який хоче вкласти ці гріхи у наші серця. Справедливі слова Апостола Якова: «Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать!» (Якова 4 : 6). І слова Святого Апостола Якова справилися, як ми розповімо згодом»⁶².

Після детального опису київської кампанії та обставин поразки князя Андрія автор (чи автори) «Сказання» робить висновок:

«Отож, ствердилися слова Святого Апостола Якова: «Бог гордим противиться, а смиренним дає благодать». І відійшло від Києва усе військо князя Андрія. Він зібрав його з усіх усюд, і не можна було перелічити це військо. Вони прийшли до Києва гордими, а пішли до домів своїх приниженими»⁶³.

Князя Андрія звинувачували у величезних гріхах (бундючності, пихатості, лихомовстві), яких він припустився під впливом диявола. Не можна недооцінювати цих звинувачень, особливо, якщо порівняти їх з описом захоплення Києва у 1169 р. (у Київському літописі). У тому «Сказанні» князя Андрія критикують побічно, і автор (чи автори) наголошують: таке нещастя впало на Київ «за гріхи наші», тобто були деякі доводи у сплюндруванні Києва як кари від Господа⁶⁴.

Автор (чи автори) трактату про князювання Романа Ростиславича у Києві та «Сказання» про київську кампанію 1173 р. обґрунтовують свою критику Андрія Боголюбського з морально-релігійної точки зору, бо кияни змушені були протистояти нечестивим вчинкам князя та його нехристиянській поведінці⁶⁵. У творі наводиться розмова між князем Андрієм та Ростиславичами, де перший наголошує на своєму праві діяти так, як йому заманеться, тобто без усяких законів, а Ростиславич звинувачує Андрія Боголюбського у порушенні обов'язків та угод. Причому, князь Андрій цілував хрест на знак прийняття волі Божої у конфлікті з Ростиславичами. Ось що висуває як звинувачення Ростиславичам князь Андрій:

«Ти (тобто Роман Ростиславич) та браття твої не підкорилися волі моїй. Вийдіть із Києва, а Давид хай вийде із Вишгорода, а Мстислав — із Білгорода. Беріть собі Смоленськ й діліть його між собою»⁶⁶.

Але Ростиславичі були дуже невдоволені з того, що Андрій Боголюбський став першим князем землі Руської, а Київ віддав своєму братові Михайлові Юрійовичу. Тому вони висувають свої звинувачення князю Андрієві й доводять справедливість своїх прав:

«Брат наш, ми, згідно із законом Божим, цілували хрест перед тобою, й згідно із волею Божою зичимо тобі усього доброго. А тепер ти вигнав брата нашого, Романа, з Києва й наказуєш нам покинути землю Руську, хоча ми тобі не вкоїли ніякого зла. Нехай Бог та хрест святий розсудять нас»⁶⁷.

Аналогічні доводи й викладення своїх позицій між князем Андрієм та Ростиславичами є у «Сказанні» про київську кампанію 1173 р. Посланець князя Андрія до Ростиславичів повинен був довести їм необхідність покоритися волі князя:

⁶¹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572.

⁶² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 574.

⁶³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 577—578.

⁶⁴ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 545.

⁶⁵ Викладення середньовічних законів княжого правління є у книзі: *Kem. F. Cottesgadenentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter*,— Darmstadt, 1963.—S. 138.—178.

⁶⁶ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 569—570.

⁶⁷ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 570.

«Ви не зробили так, як я вимагав від вас. Ти, Рюрик, йди у Смоленськ, до свого брата, у свій уділ. А потім скажи Давидові: «Йди до Берладі», бо я не дозволю йому бути князем усієї землі Руської. Скажи також Мстиславові: «Саме через тебе все й розпочалося і я не дозволяю йому бути у землі Руській»⁶⁸.

Князь Мстислав відповів жорстко, наголошуючи на своєму праві бути князем:

«До цього ми любили тебе, як батька. Однак тепер ти послав нам такого послання, де поводишся з нами, як із звичайними рабами, чи простолудинами, а не з князями. Роби тоді те, що ти намірився робити. Хай Господь нас розсудить»⁶⁹.

Суд Божий й привів до поразки Андрія Боголюбського, і були розв'язані усі моральні й правові проблеми. Використання моральних та юридичних аргументів у «Сказанні» про кампанію 1173 р. свідчить, що цей твір є найбільш аргументованим засудженням політики Боголюбського. Причому, автор (чи автори) Київського літопису дотримуються чисто християнської етики та моралі.

Розглянемо ж причини, за якими у Київський літопис була включена «Повість об убиенні Андряя (Боголюбського)»⁷⁰. Парадоксальним є те, що даний трактат прославляє Боголюбського та його «досягнення», а Київський літопис загалом дуже критично ставиться до всіх періодів князювання Андрія Боголюбського, особливо до ролі, яку він відіграв у київській кампанії 1173 р.⁷¹ У «Повести» прославляється місто Володимир замість Києва, та Боголюбове замість Вишгорода («подібно тому, як Вишгород був поруч із Києвом, тож і Боголюбове є поруч із Володимиром») ⁷²; порівнюються Золоті Ворота обох столиць, та мученицька смерть князя Андрія — із мучениками православ'я Борисом та Глібом ⁷³; на довершення всього, автори «Повести» у Київському літописі не лише «освящали» Боголюбського, а й прославляли «священне місто» Володимир за рахунок Києва, позбавляючи таким чином Київ статусу «давньої столиці Русі». Постає питання, чому така «Повість», де Боголюбський зображений в «образі праведника» й прославляється його політика, була вміщена у Київському літописі?

Ми вже наголошували на тому, що автори Київського літопису включили «Повість» до цього твору, бо вважали: історія Андрія Боголюбського має визначне значення для всієї землі Руської⁷⁴. Вони вирішили включати у літопис усі матеріали, які мають відношення до історії Києва, незалежно від їхнього змісту. Вони вважали себе справжніми спадкоємцями всієї «Київської спадщини» й хотіли прийняти її всю, не вилучаючи нічого. Автор (чи редактори) Суздальсько-Володимирського літопису селективно відбирали матеріали, які мали відношення до подій у землі Київській, виходячи з політичної ситуації, та тогочасних «ідеологічних потреб».

Автори (чи редактори) Київського літопису були церковниками й дотримувалися християнської моралі. З точки зору християнина, київська кампанія 1173 р., розпочата Андрієм Боголюбським, була наслідком страшного гріха — гордості людської. Ось чому князя Андрія було справедливо покарано: поразкою та приниженням. Більше того, його ще й брутально вбили, що також інтерпретувалось як кара Божа. Але надійшли часи простити грішника. Можна вважати, що включен-

⁶⁸ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 572—573.

⁶⁹ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 573.

⁷⁰ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 580—595. У Суздальсько-Володимирському літописі (ПСРЛ, 1 (1926/1962), стб. 367—369 також є схожий текст. Ааналіз «Повести» та література є у М. М. Вороніна «Повість об убийстве Андряя» и ее автор» (История СССР.— 1963.— Т. 3.— С. 80—97) та у Гурвіца.

⁷¹ Див. вище.

⁷² ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 580.

⁷³ ПСРЛ, 2 (1908/1962), стб. 593.

⁷⁴ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus.— P. 314—315.

ня похвальної повісті про вбивство князя Андрія у Київський літопис було фінальним актом прощення грішника — князя Андрія⁷⁵.

З іншої точки зору, «Повесть об убиении Андрея» могла бути включеною у Київський літопис із суто дидактичних мотивів. Її можна було інтерпретувати з перспективи виконання середньовічного «права опору»; згідно з ним правитель, який порушив святу угоду (поцілувавши хрест) та поведився, як тиран, міг бути справедливо покараний — аж смертю.

Я. Пеленский

БОРЬБА ЗА «КИЕВСКОЕ НАСЛЕДСТВО» В 1155—1175 ГГ.: РЕЛИГИОЗНО-ЦЕРКОВНАЯ СФЕРА.

Одним из наиболее ярких и драматических процессов, протекавших в Древней Руси второй половины XII в. является, безусловно, борьба за «Киевское наследство», состоявшая фактически в попытке перенести политический и религиозно-церковный центр тяжести из Киева во Владимир. Этот процесс был тесно связан с активной деятельностью князя Андрея Боголюбского.

После завершения киевской кампании 1154—1155 гг. Юрий Долгорукий передал Андрею Вышгород (что позволило ему претендовать на киевский престол). Однако Андрей предпочел княжение в Суздальской земле, тем самым нарушив священную традицию. Никогда ранее обещание наследовать киевский стол не отвергалось столь решительно. В 1155 г. происходит главное событие в религиозно-церковной жизни Руси, положившее, по сути, начало борьбе за «Киевское наследство» — вывоз из Вышгорода во Владимир иконы Священной Божьей Матери.

В 1157 г. Андрей становится Ростово-Суздальско-Владимирским князем, и его правление условно может быть разделено на два периода: 1157—1167 гг. и 1168—1175 гг. Первый период характеризуется стремлением к развитию и расширению территории Северо-Восточной Руси. Андрей, не вступая в конфликт с Киевом, сосредотачивает свои усилия на превращение Владимира в крупный религиозно-церковный город. Завершается этот период попыткой учредить во Владимире независимую митрополию. Эта попытка оказалась неудачной в первую очередь потому, что константинопольский патриарх отрицательно отнесся к политике Андрея, предпочитая видеть в Руси единое централизованное государство с одним митрополитом.

Второй период княжения Андрея носит характер открытого стремления подчинить себе Киев. Характерной особенностью является упорное нежелание Андрея стать киевским князем. Речь шла не о личной власти, а именно о перенесении центра тяжести в Северо-Восточную Русь. Андрей предпринимает две киевские кампании (1169 и 1173 г.). Результатом первой из них был захват Киева и утверждение на киевском престоле Глеба (брата Андрея). Кроме того, в русле своей политики Андрей прилагает все усилия для того, чтобы лишить Киев статуса святости. Тем не менее, ему не удается преодолеть оппозицию высшей церковной иерархии во главе с митрополитом Константином. После смерти Глеба борьба за «Киевское наследство» вступает в заключительную фазу, окончившуюся поражением и в итоге гибелью Андрея.

Все эти события отражены в трех связанных между собой трактатах, входящих в Киевскую летопись. Это начало княжения Владимира Ростиславича в Киеве; начало княжения Романа Ростиславича в Киеве и «Сказание» без названия о киевской кампании 1173 г. Это произведение является наиболее аргументированным осуждением политики Андрея Боголюбского.

Причиной включения в Киевскую летопись «Повести об убиении Андрея (Боголюбского)» была исключительность значения истории князя Андрея для всей земли Русской. Кроме того, авторы (или редакторы) Киевской летописи были церковниками и придерживались христианской морали. С их точки зрения киевская кампания 1173, начатая Андреем Боголюбским была следствием страшного греха — человеческой гордости. Но пришло время простить грешникам, и включение повести об убийстве князя

⁷⁵ Гипотеза Б. О. Рибакера про авторство боярина Петра Бориславича у Київському літописі невірна. («Боярин-летописец XII в.» // История СССР.— 1959.— Т. 5.— С. 56—79; «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М., 1972.— С. 277—392).

Андрея в Киевскую летопись было финальным актом прощения грешника — князя Андрея.

Эта повесть также могла быть включена в Киевскую летопись по сугубо дидактическим мотивам. Ее можно интерпретировать и с точки зрения средневекового «права сопротивления», согласно которому правитель, который нарушил священное соглашение (целование креста) должен был быть справедливо наказан.

Ya. Pelensky

STRUGGLE FOR THE «KIEV LEGACY» IN 1155-1175: RELIGIOUS-CHURCH SPHERE

Struggle for the «Kiev Legacy», which practically consisted in the attempt to transfer a political and religious-church centre of gravity from Kiev to Vladimir, is undoubtedly one of the most bright and dramatic processes which occurred in the Old Rus of late 12th century. This process was closely connected with impetuous activities of Prince Andrei Bogolyubsky.

After the Kiev campaign of 1154—1155 Yury Dolgoruky granted Vyshgorod to prince Andrei (this allowed the latter to pretend to the Kiev throne). But Andrei preferred reigning in the Suzdal land, thus breaking the sacred tradition. Never before was the promise to inherit the Kiev throne rejected so decidedly. In 1155 the main event in the religious-church life of the Rus took place: the Icon of the Holy Virgin was taken out from Vyshgorod to Vladimir. That event gave rise to the struggle for the «Kiev legacy».

In 1157 Andrei became the Prince of the Rostov—Suzdal—Vladimir. His reign may be conditionally separated into two periods: 1157—1167 and 1168—1175. The first period is characterized by the striving for development and expansion of the North—East Rus territory. Prince Andrei, avoiding the conflict with Kiev, concentrated his efforts on making Vladimir a large religious and church city. An attempt to establish an independent mitropoly in Vladimir had crowned that period. But it was a failure, firstly because the Constantinopol Patriarch treated Andrei's policy negatively and preferred the Rus to be a single centralized state with a single metropolitan.

The second period of Andrei's reign was his undisguised aspiration to bend Kiev to his will. It is interesting that Andrei persistently showed reluctance to become the Kiev prince. So, it was not the question of the personal power but of the transfer of the centre to the North—Eastern Rus. Andrei took two Kiev campaigns (1169 and 1173). The first of them resulted in capture of Kiev and consolidation of Gleb (Andrei's brother) on the Kiev throne. Besides, in the course of his policy, Andrei did his best to deprive Kiev of the status of holiness. Nevertheless, he failed to overcome the opposition of the higher church hierarchy headed by Metropolitan Constantine. After Gleb's death the struggle for the «Kiev legacy» reached its final stage which brought defeat and then death of Andrei.

All these events are described in three closely connected treatises from the Kiev chronicle: the beginning of the Vladimir Rostislavich reign in Kiev, the beginning of the Roman Rostislavich reign in Kiev and «Skazaniya» («Tellings») without the name about the Kiev campaign of 1173. This work is one of the most well-reasoned blame of Andrei Bogolyubsky's policy.

Inclusion of the «Tale of Andrei Bogolyubsky's assassination» to the Kiev chronicle was reasoned by the exceptional importance of Prince Andrei's history for the whole Russian land. Besides, the authors (or editors) of the Kiev chronicle were clergy men and kept to the Christian ethics. As to their opinion, the campaign of 1173 which was started by Andrei Bogolyubsky was a result of the terrible sin—human arrogance. But the time had come to absolve sinners and inclusion of the tale about Prince Andrei's assassination to the Kiev chronicle was the final act of absolving the sinner—Prince Andrei.

This tale might be also included into the Kiev chronicle with the purely didactic aim. It may be also interpreted from the view point of the medieval «right of resistance» according to which the ruler who had broken the sacred agreement (kissing of the cross) was to be justly punished.

Одержано 15.09.90